

FRANSIZ ÇEVRE ŞARTI'NA BİR BAKIŞ

Seda YURTCANLI*

Özet

Türkiye’de anayasa çalışmaları devam ederken, çevrenin özne olarak ele alınmasını ifade edene-kojlik anayasa taleplerigündeme geldi. Bu inceleme, Fransa’da 1 Mart 2005 tarihinde yürürlüğe giren Çevre Şartı’nın, hem hazırlanış hem içerik yönünden, bu ekolojik anayasa taleplerine bir örnek teşkil edebilir mi sorusu üzerine yapılmıştır. Fransa, çevresel hakların tanınmasını, sürdürülebilir kalkınmanın amaç ve ihtiyat ilkesinin ilke olarak belirlenmesini sağlayan Çevre Şartı’nı Anayasa’sının bir parçası olarak kabul etti. Bu anayasal metin, çevrenin korunması ve geliştirilmesi hedefini normlar hiyerarşisinde üst norma yükseltmiştir. Ancak içeriğindeki handikaplar çevrenin korunması konusundaki politik uğraşların samimiyetini göstermek adına önemli bir örnektir. Bu samimiyetsiz tutum karşısında çevrecilerin umudu ise, mahkemelerin Çevre Şartı’nı cesurca yorumlayarak çevrenin korunması ve iyileştirilmesinde belirleyici rol oynamalarıdır.

Anahtar Kelimeler: Çevre Şartı, Anayasa, Fransa, Çevresel Haklar, Kamu Politikası, Hukuk

AN OVERVIEW OF THE FRANCE’S CHARTER FOR THE ENVIRONMENT

Abstract

While the constitutional studies are continuing in Turkey, the demands of ecological constitution come up, which means to represent the environment as the subject of the constitution. This study is prepared to see whether the Charter of the Environment, adopted in France in 2005, can be an example for these demands in Turkey. France accepts the Charter, which contains environmental rights, duties, precautionary principle and predicts the sustainable development as an objective, as a part of its constitution. This constitutional text raises the objective of protection and preservation of environment to the top of the hierarchy of norms. However, the handicaps that the text contains show us the sincerity of the political struggles concerning the protection of the environment. Against of this insincere attitude, environmentalists hope that judges will interpret courageously the Environmental Charter and play a decisive role in protection and improvement of the environment.

Keywords: Environmental Charter, Constitution, France, Environmental Rights, Public Policies, Law

* Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, seda.yurtcanli@istanbul.edu.tr.

Giriş

Doğanın hammadde kaynağı olarak algılanmasıyla birlikte ortaya çıkan çevresel sorunların, sadece hammadde kaynağı olan doğayı değil, ona hükmetmeye çalışan insanoğlunun da sağlığını ve geleceğini tehdit ettiği gerçeği fark edilmeye başlandı. Bu farkındalığın toplumlarda ortaya çıkardığı çevre bilincinin de baskısıyla, yirminci yüzyıldan itibaren, çevrenin korunması yasal bir konu olarak hem uluslararası hem ulusal düzeyde ele alınmaya başlandı.

Oluşan kirliliğin zaman ve sınır aşırı nitelikte olması, öncelikle uluslararası düzlemde devletleri birlikte hareket etmeye zorladı ve tüm dünyada uygulanan çevresel politikaların uyum içinde olması fikri ortaya çıktı. Bu bağlamda, 1970'lerde dile getirilen çevre hakkı kavramı¹ ile 1980'lerde ortaya konan sürdürülebilir kalkınma modeli² küresel ölçekli katılımın sağlandığı çevre konferanslarının ve uluslararası sözleşmelerin ana temalarını oluşturdu. Yirmi birinci yüzyılın başlarında ise, çevreyi korumanın ve geliştirmenin yöntemi, çevre hakkının aktif kullanılabilirliğinin sağlanması olarak belirlenmiş ve bu amaçla bilgi ve belge edinme, karar verme süreçlerine katılma ve yargıya erişim hakları, 2001 tarihinde yürürlüğe giren Aarhus Sözleşmesi ile düzenlenmiştir³.

Ancak hukuken bağlayıcı olmayan uluslararası çerçeve sözleşmelerle sadece politik bir taahhüt altına giren devletler⁴, özellikle ekonomik konjonktür izin verdikçe, iç hukuk normlarını ve çevre politikalarını o taahhüt çerçevesinde şekillendirmeyi kabul ettiler. Devletlerin, taraf oldukları sözleşmeleri uygulamadaki isteksizlikleri, iç hukuklarını

¹ 1972 tarihinde gerçekleştirilen Stockholm Konferansı sonrası yayımlanan "Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Deklarasyonu" çevre hakkından ilk defa söz eden küresel metindir. Deklarasyon'un ilk ilkesi " İnsanlar, onurlu ve refah içinde yaşamaya elverişli bir çevrede, özgürlük, eşitlik ve tatmin edici yaşam koşulları temel hakkına sahiptir" şeklinde öngörülmüştür. Antroposentrik yaklaşımla kaleme alınan bu çevre hakkı tanımını 1982 tarihli Dünya Doğa Anlaşması'nın ekosentrik yaklaşımı izlemiştir.

² 1987 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından oluşturulan komisyonun hazırlayıp yayımladığı Bruntland Raporu olarak da adlandırılan Ortak Geleceğimiz (*Our Common Law*) isimli kitap sınırsız büyümenin mümkün olmadığını, sürekli kalkınmadan vazgeçilip çevreyle uyumlu bir kalkınmayı sağlayan sürdürülebilir kalkınma modelini önermekteydi. İleriki dönemlerde de gerçekleşen Rio Konferansı (1992) ve Johannesburg Konferansı'nda da (2002) ana tema sürdürülebilir kalkınma oldu. İmzalanan BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, BM Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, kabul edilen Gündem 21 eylem planları, orman yönetimini içeren Orman İlkeleri hep çevre-ekonomi uyumu perspektifiyle hazırlandı.

³ Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Çevresel Karar Verme Sürecine Halkın Katılımı ve Yargıya Başvuru ile ilgili olan Aarhus Sözleşmesi Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu tarafından 25 Haziran 1998 tarihinde imzaya açılmıştır. Sözleşme 30 Ekim 2001 tarihinde de yürürlüğe girmiştir.

⁴ Uluslararası çevre hukukunun klasik kaynaklarından biri "çerçeve sözleşmelerdir". Buna göre sözleşmeye taraf devlet sayısını arttırmak için önce genel bir çerçeve belirleniyor. Sonraki dönemlerde de açıkça bir beyan bulunmadıkça taraf devletleri hukuken bağlamayan "ek" kısımları dâhil edilerek sözleşme zenginleştiriliyor. Son dönemlerde sıkça gündeme gelen İklim Değişikliği Sözleşmesi'ni örnek olarak verebiliriz.

uyumlaştırmadaki pasif tavırları ve gerçekleşen çevresel felaketler, bir yandan sivil toplum kuruluşlarının harekete geçmesine neden olurken, diğer yandan, toplumda, mevcut normların yeterliliği konusundaki şüpheleri arttırdı. Benzer bir toplumsal şüphe, 1999 yılında Fransa'nın Atlantik okyanusu kıyısında meydana gelen ve büyük bir çevre felaketine sebep olan Erika tanker kazasından sonra, çevrenin korunması geniş kapsamlı bir çevre mevzuatıyla sağlanan Fransa'da da gündeme geldi.

20 bin tondan fazla petrolün denize sızmasıyla oradaki ekosistemi yok eden Erika kazası sonrası çevresel politikaların sorgulandığı bir dönemde Fransız Anayasa Konseyi'nin kirletici faaliyetler için öngörülen verginin kapsamının genişletilmesini sağlayan kanun maddelerini “*gerçek anlamda çevresel bir zarar*” olmadığı gerekçesiyle iptal etmesi, mahkemelerin de çevreye olan duyarlılığı konusundaki tartışmaları arttırdı⁵. Oluşan tepki ortamı, toplumda, çevre mevzuatının uluslararası normlarla ve Avrupa Birliği Direktifleri ile uyumlaştırılmasındaki gecikmenin farkındalığını sağladı. Bu farkındalık da 2002 tarihli cumhurbaşkanlığı seçim kampanyalarının ana temasını şekillendirdi. Aday Jacques Chirac, çevrenin daha üst bir normla da korunması gerektiğini, bunun da Fransız Anayasası'na eklenecek bir “Çevre Şartı”⁶ ile gerçekleştirilebileceğini söyledi⁷.

Bu söylemden yola çıkılarak *Le Monde* gazetesinde atılan “Çevre hakkı Anayasa'ya giriyor” şeklindeki olumlu başlıklara⁸ ve bu gelişmenin devrim niteliğinde olduğunu vurgulayan haberlere kuşkuyla yaklaşmak gerekiyordu. Çünkü politik geçmişinde çevre karşıtı tutumun ağır bastığı Jacques Chirac'ın Çevre Şartı'nın hazırlanması talebindeki samimiyeti ciddi olarak sorgulanması gereken bir olguydu. Politik yaşamına baktığımızda nükleer denemelerin yapılmasına izin veren, toprakta kirlenmelere ve verimliliğin düşmesine sebep yoğun tarım politikaların uygulanmasını savunan, çevrenin korunması için ayrılan bütçeyi sınırlandıran, sulak ve dağlık alanlarda yapılaşmanın önünü açan kanunların çıkarılmasına izin veren kendisiydi⁹. O dönemlerde verdiği kararlara karşı çevreci derneklerin, ekolojistlerin, yeşillerin gösterdikleri tepkilere rağmen çevre karşıtı politikalarından vazgeçmeyen Jacques Chirac'ı değiştiren neydi? Gerçekten bir çevre elçisi mi olmuştu yoksa çevresel kirliliğin ve bozulmanın felaket boyutlarına ulaşması ve insanoğluna doğrudan sonuçlarını hissettirmeye başlaması ile yükselen çevrecilik olgusu, çevreyi bir oy kaygısına mı dönüştürmüştü. Aslında bu sorunun cevabını bize verecek olan ise Şart'ın içeriğidir.

Uzun çalışmaların sonunda, 2005 yılında 4 Ekim 1958 tarihli Fransız Anayasası'nın giriş

⁵ Anayasa Konseyi, 28 Aralık 2000, DC, n°2000-441.

⁶ “Şart” kelimesi hakların ve ödevlerin bir arada düzenlendiği metin olarak tanımlanmaktadır. CORNU Gérard, *Vocabulaire juridique*, PUF, Paris, 2000, s. 140.

⁷ 3 Mayıs 2001 tarihinde Orléans'ta yaptığı konuşmada Jacques Chirac şunları söyledi: «*Korunmuş ve muhafaza edilmiş çevre hakkı bir kamu özgürlüğü olarak kabul edilmelidir. Bu hakkın ilkelerini ve korunmasını garanti altına almak Devlet'in vazifesidir. Ve umarım ki bu kamu taahhütü Meclis tarafından Anayasa'ya yüklenecek Çevre Şartı'nın kabulüyle tescil edilir (...)*», 3 Mayıs 2001, Orléans.

⁸ Le Monde Gazetesi 26 Haziran 2003, s.7.

⁹ PRIEUR Michel, “La Charte De L'Environnement: Droit Dur Ou Gadget Politique?”, *Revue Française D'Etudes Constitutionnelles Et Politiques*, 2008, n°134, s.50.

kısmına “*Fransız halkı 2004 tarihli Çevre Şartı’nda yer alan hak ve ödevlere ciddiyetle bağlılığını ilan eder*” cümlesi eklendi¹⁰. Böylece temel hakların üçüncü ayağı olan Çevre Şartı, medeni ve politik hakların yer aldığı 1789 İnsan Hakları Bildirgesi ile sosyal ve ekonomik hakların düzenlendiği 1946 Anayasası’nın giriş kısmı ile aynı statüde düzenlenmiş oldu¹¹; çevrenin korunması sorunsalı anayasal bir değer kazandı.

Çalışmamızın ilk kısmında Çevre Şartı’nın hazırlanış sürecinden bahsedilecek ve bu sürecin katılımcı demokrasiye uygunluğu tartışılacaktır. Devam eden bölümde Şart’ın içerik bakımından incelenmesine geçilecek, Fransız çevre hukukunda belirlenen hedefler, kabul edilen haklar, ödevler ve ilkeler bakımından Şart’ın ne gibi yenilikler ve değişiklikler getirdiği incelenecektir. Son olarak hazırlanan bu metnin hukuki değeri ve doğrudan ileri sürülebilirliği sorusu üzerinde durulacak, konuyla ilgili doktrindeki tartışmalara ve mahkeme kararlarına yer verilecektir.

1. Çevre Şartı’nın Çevresel Demokrasiden Uzak Katılımcı Hazırlanışı

Çevresel sorunlarının nedeni insan faaliyetleri ve bireysel menfaatler olduğuna vesu-çları tüm insanlığı ilgilendirdiğine göre, çevresel yönetimde birey odak alınarak karar verilmeli fikri ile Çevre Şartı’nın hazırlanış sürecine başlandı. Février bu özgün süreci “*olağandışı demokratik bir prosedür*” olarak nitelendiriyor¹².

1.1. Çevre Şartı’nın Geniş Katılımlı Hazırlanış Süreci

Hazırlıklar iki aşamalı olarak gerçekleşti. Bir tarafta fosil bilimci Yves Coppens başkanlığında on sekiz kişilik bir komisyon kuruldu. Komisyon özel sektörden, çevre ve tüketici derneklerinden, tarım sektöründen, mühendislik birimlerinden, Ulusal Tıp Akademisi’nden, sigorta ve sendika dünyasından temsilcilerin katıldığı, bir ekonomist, bir ekolojist, bir felsefeci, bir fizikçi, iki hukukçu ve iki milletvekilinin de bulunduğu bir komisyondur. Ancak üyelere baktığımızda, çevre ve sürdürülebilir kalkınmanın ilişkisini derinlemesine kurabilecek üye sayısının oldukça az olduğunu söyleyebiliriz. Komisyonun bu şekilde kurulmasındaki amaç farklı menfaat ve bakış açılarına yer vermek olsa da çevre adına sadece tek bir ekolojistin olması ve iklimbilimcilere, biyolojik çeşitlilik üzerine çalışan uzmanlara ya da bilim dünyasından temsilcilere hiç yer verilmemesi önemli bir eksikliktir¹³. Kadın-erkek oranı bakımından da sadece üç kadının görev alması, ko-

¹⁰ Çevre Şartı’nın Anayasa’ya yüklenmesi (“*adosser*” fiili ile belirtilmektedir) yöntemi Başkanlık seçimleri döneminde Jacques Chirac tarafından dile getirilmiştir. Burada anlatılmak istenen, Şart metninin teker teker maddeler halinde kabul edilmeyip bir bütün halinde Anayasa’nın giriş kısmına eklenmesidir. Anayasa’ya yapılan bir ek niteliğindedir. Böylece Çevre Şartı “anayasa bloğu” içerisinde yer alacaktır. VERPEAUX Michel, s.12-14.

¹¹ VERPEAUX Michel, “La Charte De L’Environnement, Texte Constitutionnel En Dehors De La Constitution”, *Environnement*, n°4, Nisan 2005, s.12; PRIEUR Michel, “Environnement Et Droits De L’Homme: La Charte De L’Environnement De 2004”, *in Droit et Politiques De L’Environnement*, Yves Petit başkanlığında, *La Documentation Française*, 2009, s.56.

¹² FÉVRIER Jean-Marc, “La Procédure D’Élaboration De La Charte De L’Environnement”, *Revue Juridique de l’Environnement*, n° spécial 2005, s.90.

¹³ BOURG Dominique, “La Charte Française De L’Environnement: Quelle Efficacité?”, *La Revue Électronique Des Sciences De L’Environnement*, Eylül 2005, Vol. 6, n° 2, paragraf 6.

misyonun hazırlanışındaki başka bir dengesizliği göstermektedir. Bütün bu gerçeklere rağmen Prieur resmi görevlilerin ve yüksek yargıçların bulunmadığı bir komisyonun anayasal metin yapım sürecini yürütmesini Fransız tarihinde bir ilk olarak nitelendiriyor¹⁴ Diğer tarafta Komisyon'un çalışmalarına paralel olarak, "Sürdürülebilir Kalkınma ve Ekoloji Bakanlığı"¹⁵ toplumsal katılımın sağlanması için 670 adet ulusal çevre aktörü ve yaklaşık 55.000 adet bölgesel çevre aktörüne anket formları gönderdi. Aynı form "Çevre Şartının Hazırlanması" başlığıyla internet ortamından da yayımlandı. Bölgesel seviyede katılımın sağlanması için "Çevre Şartı'nın Hazırlanmasına Katılım" konulu atölyeler düzenlendi. Her ne kadar buradaki toplantılarda Anayasa metni yerine yerel ve bölgesel ölçekli sorunlar üzerine yoğunlaşılsa da politika ve bilim çevresinin halkla buluşmasına yardımcı olması açısından bu toplantılar önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Yapılan çalışmalar sonunda katılımcıların

- %89'u çevrenin Anayasa'da yer alması taraftarı;
- %68'i çevre hakkının tanınması taraftarı;
- %78'i çevresel ödevlerin Anayasa'da düzenlenmesi taraftarı;
- %30'u önceliğin biyolojik çeşitliliğe verilmesi taraftarı;
- %23'ü çevresel eğitimin Anayasa'da vurgulanması taraftarı olduğu sonucu çıktı¹⁶.

1.2. Coppens Komisyonu'nun Kurucu Rolü ve Katılımın Sözde Kalışı

Bakanlığın geniş katılımı sağlayan bu çalışmalarından bağımsız olarak Coppens Komisyonu, 8 Nisan 2003 tarihinde, hazırladığı raporu Cumhurbaşkanı'na sundu. 25 Haziran 2003 tarihinde de Bakanlar Kurulu, Komisyon'un sunduğu rapora uzak olmayan bir taslak metin hazırladı. Cumhurbaşkanı ve hükümetin baskıları nedeniyle Senato'nun metin üzerinde yaptığı düzeltmeler reddedildi. Taslak metin, referanduma gitmeden¹⁷, Meclis Genel Kurulunda, sadece detaylara ilişkin yapılan birkaç düzeltmeden sonra, 28 Şubat 2005 tarihinde kabul edildi. Çevre Şartı'nın bir paket olarak kabul edilmesi için parlamentoya baskı yapılacağı seçim kampanyası döneminde yapılan beyanlardan anlaşılıyordu. Çünkü Jacques Chirac, Çevre Şartı'nın¹⁸Anayasa'ya "yüklenmesi" talebini seçim kampanyası boyunca sıkça dile getirmişti.

Bu kadar farklı ve geniş kesimlerin, anayasanın bir parçası olacak Çevre Şartı'nın hazır-

¹⁴ PRIEUR Michel, "Environnement Et Droits De L'Homme: La Charte De L'Environnement De 2004", s.55.

¹⁵ 2007 yılında yapılan bir değişiklikle Bakanlığın ismi Ekoloji, Sürdürülebilir Kalkınma, Ulaşım ve Konut Bakanlığı olarak değiştirilmiştir.

¹⁶ Sayısal veriler için bakınız FÉVRIER Jean-Marc "La Procédure D'Élaboration De La Charte De L'Environnement", s.91; PRIEUR Michel, "Environnement Et Droits De L'Homme: La Charte De L'Environnement De 2004", s.55.

¹⁷ Chirac, Avrupa Anayasası oylamasının da aynı döneme rastlaması ve bu oylamanın sonucunun olumlu olabilmesi için Çevre Şartı'nı referanduma götürmeme kararı aldı.

¹⁸ Fransız Anayasa Hukuku'nda "Şart" terimi kralın üstünlüğünü belirten ve halkın iradesini yok sayan 4 Haziran 1814 Anayasası için kullanılmaktadır. Çevrenin korunması ve iyileştirilmesini bir "Şart" formunda düzenleneceğinin dile getirilmesi kimi yazarlar tarafından eleştirilmiştir. FORT François-Xavier, "L'Insertation De La Charte Constitutionnelle De L'Environnement Au Sein Du Droit Public Français (1er Partie)", *Environnement*, n°1, Ocak 2009, étude 1. Ancak buradaki "Şart" ifadesi metne bir isim vermek içindir. Sonuçta Çevre Şartı sadece Cumhurbaşkanı'nın iradesiyle değil Senato ve Parlamento'nun iradesi ile anayasallaştırılmıştır.

lanış sürecinde bir araya gelerek fikir alışverişinde bulunmaları katılım ilkesinin aktif olarak hayata geçirildiği ve katılımcı demokrasinin vurgulandığı bir süreç olarak görüne de, katılım görünümde kalmıştır. Sonuçta Coppens Komisyonu Çevre Şartı'nın oluşmasında kurucu Komisyon rolü oynamıştır¹⁹. Bu durum, Fransa'nın taraf olduğu ve Çevre Şartı ile iç hukukunu uyumlaştırmak istediği 1998 tarihli Aarhus Sözleşmesi maddelerinin ruhuna da uygun düşmemektedir.

Aarhus Sözleşmesi'nin *yasal olarak bağlayıcı normların hazırlanışı* sırasında halkın katılımını düzenleyen 8. maddesi “ *her bir taraf, ... bağlayıcı kuralların kamu mercileri tarafından hazırlanması sırasında, alternatifler hâla açıkken, etkin bir halkın katılımı için çaba harcayacaktır*” hükmünü getirmiş ve etkin katılımın sağlanabilmesi için taslak kuralların yayınlanmasını ya da erişilebilir kılınmasını ve halka, doğrudan ya da danışman kuruluşlar aracılığıyla yorum yapma fırsatının verilmesini öngörmüştür. En son olarak da halkın kararlarının mümkün olduğu kadar dikkate alınması gerektiği vurgulanmıştır. Çevre Şartı her ne kadar bireyi odak alma fikri ile hazırlanmaya başlamış olsa da aslında katılımcı demokrasi perdesinin arkasında klasik norm yapım tekniğinin ve o teknokratik yapının devam ettiğini görmekteyiz²⁰. Çünkü taslak metinden bağımsız olarak yapılan kamuoyu yoklamaları sonucunda elde edilen veriler, karar vericilerin düşüncelerini ya da zaten vermiş oldukları kararlarını hiçbir şekilde etkilememiş; taslak metin referanduma götürülmeden kabul edilmiştir.

2. Çevre Şartı'nın İçeriği

Fransa tarafından önceden kabul edilmiş olan uluslararası çevre hukuku düzenlemelerini ve Avrupa Birliği normlarını iç hukuka aktaran²¹ ve bu uyumun devamlılığını vurgulayan²² Çevre Şartı, hedeflerin açıklandığı bir giriş kısmı ile çevrenin korunması ve geliştirilmesini ulusal ve yerel politikalarda somutlaştırabilecek hakların, ödevlerin ve ilkelerin düzenlendiği 10 maddeyi içeriyor.

2.1. Yaklaşım ve Hedefleri Bakımından Çevre Şartı

Çevre Şartı, bu düzenlemenin hedeflerini belirten uzun bir giriş kısmıyla başlamaktadır. Bu kısımda belirtilen düzenlemeler, her ne kadar normatif bir değere sahip olmasa da, genel anlamda çevreye, çevrenin korunması ve geliştirilmesi olgularının nasıl algılanacağına, çevre politikası ve hukukunun hangi perspektifle hazırlanacağına ışık tutması bakımından önemlidir. Çünkü burada çizilen genel çerçeve, anayasal bir hedef olup yasama ve yürütme organlarının faaliyetlerini şekillendirecek, yargı erkinin de bu çerçevede dâhilinde yasalara ve düzenleyici işlemleri yorumlamasını mecbur kılacaktır. Bu şekillendirme ve

¹⁹ PRIEUR Michel, “Environnement Et Droits De L'Homme: La Charte De L'Environnement De 2004”, s.55.

²⁰ FÉVRIER Jean-Marc, “La Procédure D'Élaboration De La Charte De L'Environnement”, s.91.

²¹ PRIEUR Michel, “Environnement Et Droits De L'Homme: La Charte De L'Environnement De 2004”, s.55.

²² Çevre Şartı'nın 10. maddesi.

yorumlama sırasında neyin odak olarak alındığı önemli bir sorudur. Diğer bir ifadeyle, Çevre Şartı, çevrenin çevre için mi yoksa insan için mi korunmasını ve geliştirilmesini hedeflemektedir?

Giriş kısmındaki ilk paragraf “*insanlığın varlığı, kaynakların ve doğal dengenin varlığını şart koşmaktadır*” şeklindedir. İnsanlığın devamının bir gerekçesi olarak görülen doğal kaynakların varlığı fikrini “*insanlığın varlığı ve geleceği onun doğal ortamından ayrı düşünülemez*” ifadesi takip etmektedir. Ayrıca, çevrenin insanların ortak mirası olduğu da vurgulanmıştır. Böylece Şart, çevreyi özgün bir değer olarak kabul etmeyip, insan için koruyan ve geliştiren antroposentrik yaklaşımla kaleme alınmıştır.

Bir taraftan, “ortak miras” ve “insanlığın varlığı” ifadeleri kullanılarak insanmerkezciliğin sadece şimdiki kuşakların değil gelecek nesillerin hak ve menfaatlerini de kapsadığı vurgulanmıştır. Böylece ilgili düzenlemeler Şart'ın sadece evrensel değil nesiller arası bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir. Bu evrenselci ve geleceğe dönük bakış açısı anayasal bir hedef olarak belirlenmiş; yasama ve özellikle yürütme organlarının uluslararası arenada ve Avrupa Birliği düzleminde bu hedefi gerçekleştirmek için çaba sarf etmeleri gerektiğinin altı çizilmiştir.

Diğer taraftan, insan merkezli bu yaklaşımın anayasal değere taşınması, kaynakların, doğal ortamın, hayvan türleri ve bitki örtüsünün, ekonomik ve bireysel menfaatler doğrultusunda korunması ve yönetilmesi riskini meşrulaştırmaktadır. Bu bakımından Çevre Şartı'nın tam anlamıyla ekolojik bir anayasal metin olarak nitelendirilemeyeceği düşüncesindeyiz. Çünkü Şart, mevcut üretim ve tüketim modellerine ve insanın, doğal kaynakları aşırı oranda sömürme alışkanlığına ciddi bir eleştiri getirmemekte, sadece bunların yaşam kalitesinin belirlenmesinde, bireysel ve toplumsal gelişmenin sağlanmasında ve biyolojik çeşitliliğin korunmasında etkin rol oynadığı tespitini yapmakla yetinmektedir²³. İleriki paragraflarda anayasa koyucu “çevrenin korunmasına da tıpkı diğer ulusal menfaatlerde olduğu gibi özen gösterilmelidir” diyerek çevrenin korunmasını ulusal bir çıkar olarak nitelendirmektedir ki bu da diğer ulusal menfaatler ya da anayasal hak ve menfaatlerin “çevre” ile uyuşması zorunluluğunu içermektedir. Böylece çevre, anayasal haklara etki edebilecek genel bir amaç olarak görülmüştür²⁴.

Çevre Şartı'nın giriş kısmının son paragrafında anayasa koyucu “*Sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak amacıyla, bugünün ihtiyaçlarını karşılamak için benimsenen seçimler gelecek nesillerin ve diğer toplumların ihtiyaçlarını tehlikeye sokmamalıdır*” ifadesine yer vermiştir. Ekonomik bir terim olan sürdürülebilir kalkınma ilk kez 1600'lü yıllarda orman yönetiminde kaynakların gelecek kuşakların ihtiyaçlarını tehlikeye sokmadan devamlı kullanımı için ortaya konmuştur. İleriki yüzyıllarda meydana gelen ekonomik krizlerle ve doğal kaynakların tükendiği gerçeğinin ortaya çıkmasıyla bir kalkınma mo-

²³ Bkz aynı görüşte PRIEUR Michel, “La Charte De L'Environnement: Droit Dur Ou Gadget Politique?”, s.50 vd.

²⁴ FORT François-Xavier, “L'Insertation De La Charte Constitutionnelle De L'Environnement Au Sein Du Droit Public Français (1erPartie)”, *Environnement*, n°1, Ocak 2009, étude 1.

deli olarak ifade edilmiş²⁵ ve Avrupa’da kısa sürede çevre politikaları ile birlikte anılmaya başlamıştır. Sürdürülebilir kalkınma Fransız Çevre Şartı’nda da yer almıştır. Böylece sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması anayasal bir hedef olarak ilk defa bir ülke anayasasında belirtilmiş oldu.

Şu halde, insan merkezli yaklaşımıyla dikkat çeken Çevre Şartı, çeşitli hedeflerin yer aldığı bir anayasa metni olarak devleti, kanun koyucuyu, yürütmeyi, faaliyetlerde bulunan tüm gerçek ve tüzel kişileri ve bireyleri bu hedef doğrultusunda hareket etme mecburiyetinde tutan, mevcut normların yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılan bir “*rehber norm*”²⁶ niteliği taşımaktadır.

2.2. Çevresel Haklar Bakımından Çevre Şartı

Çevre Şartı, 1970’lerden beri doktrinde kimi yazarlar tarafından ciddi şekilde savunulan çevre hakkını²⁷ düzenlemekle yetinmeyip, bu hakkın etkin olarak kullanılmasını sağlayan bilgi edinme ve katılım haklarına da yer vermiştir. Herkesi kapsayan bireysel nitelikteki bu çevresel hakların nasıl düzenlendiğini daha detaylı inceleyelim.

2.2.1. Çevre Hakkı:

Fransa dışında doğan ve 1972 tarihli Stockholm Deklarasyonu ile ilk defa küresel çapta dile gelen çevre hakkının iç hukukta yer almasının gerekliliğini savunan yazarlara göre, çevreyi korumanın zorunlu olduğunun bireylerce anlaşılmasını sağlayacak araç çevre hakkıdır²⁸. Bu amaçla, ilk olarak 1995 yılında Fransız Çevre Kanunu’na “*Yasa ve yönetmelikler herkesin sağlıklı bir çevre hakkı olduğunu düzenler ve kentsel ve kırsal alanlar arasında uyumlu bir denge sağlar*”²⁹ ibaresi eklendi. Rio Deklarasyonu’ndaki çevre hakkı tanımına uygun olarak kaleme alınan bu düzenleme doğrudan bir çevre hakkı uygulamasını içermeyip, yasa ve yönetmeliklere bu hakkın uygulanması göndermesinde bulunmaktadır. 2005 senesinde Çevre Şartı’nın yürürlüğe girmesiyle çevre hakkı iki aşamalı olarak Fransız hukukunda yer almaya başladı.

Çevre hakkını düzenleyen Şart’ın ilk maddesine göre “*Herkes, dengeli ve sağlığa saygılı bir çevrede yaşama hakkına sahiptir*”. Böylece çevre, sadece kamu tüzel kişilerinin ve kanun koyucuların dikkat etmesi gereken bir konu olmaktan çıkmış, bireylerin ve yar-

²⁵ 1987 yılında Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu’nca hazırlanan Bruntland Raporu sürdürülebilir kalkınmayı bir hedef ve kalkınma modeli olarak belirtmiştir.

²⁶ FORT François-Xavier, “L’Insertation De La Charte Constitutionnelle De L’Environnement Au Sein Du Droit Public Français (1erPartie)”, étude 1.

²⁷ UNTERMAIER Jean, “Droit De L’Homme À L’Environnement Et Libertés Publiques”, *RJE*, 1978/4, s.329; KISS Alexandre, “Peut On Définir Le Droit À L’Environnement”, *RJE*, 1976/1, s.15; Louis ARMAND’ın “Çevre için yüz öneri” başlıklı Ekim 1971 tarihli raporunda da çevre hakkının önemi vurgulanmıştır.

²⁸ TREBULLE François-Guy, “Du Droit De L’Homme À Un Environnement Sain”, *Environnement*, n°4, Nisan 2005, s.18.

²⁹ Fransız Çevre Kanunu madde 110-2.

gılama sürecinde hâkimlerin de uyması gereken bir hak haline gelmiştir. Çevre hakkı yaşam hakkıyla özdeşleştirildiği için maddede geçen “herkes” ifadesi tüzel kişileri kapsamamaktadır (maddede *chacun* kelimesi kullanılmıştır.). Diğer bir ifadeyle hakkın süjesi gerçek kişiler olarak sınırlandırılmıştır. Ancak Châlons-en-Campagne İdare Mahkemesi 29 Nisan 2005 tarihinde verdiği bir kararda Şart'ın çevre hakkını düzenleyen maddesindeki “herkes” ifadesinin tüzel kişi olan çevre derneklerini de kapsayacak şekilde geniş yorumlanması gerektiğini vurgulamıştır. Mahkemeye göre bir dernek “*bireysel ve kolektif*” nitelikteki temel bir hak olan çevre hakkının korunmasını sağlamak amacıyla Şart'ın ilk maddesine dayanarak dava açabilir³⁰.

Anayasa koyucu, Coppens Komisyonu'nun önerdiği “*insan onuruna yaraşacak ve refahı teşvik edecek nitelikteki sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı*” düzenlemesindeki “insan onuruna yaraşır çevre” ifadesini kaldırmış; sübjektif bir kavram olan “refah” yerine de kamu sağlığını koymuştur. Şart, çevre ve sağlık arasında sıkı bir ilişkinin varlığına dikkat çekerek³¹ çevrenin, “dengeli” ve “sağlığa saygılı” olma koşullarını bir arada bulundurmasını zorunlu tutmuştur. O halde, bu iki koşuldan birinin bile zarar görmesi çevre hakkının ihlaline hükmetmek için yeterli olacaktır. “*Dengeli çevre*” görüşünün içeriği konusunda düzenleme her hangi bir açıklık getirmemektedir. Kavramı sadece biyolojik denge ile sınırlamak Fransız Çevre Kanunu'ndaki kırsal-kentsel alandaki denge koşulunu ekarte etmemeli, hatta kentleşme hukuku kapsamında yönetilen çevre de bu denge koşulu çerçevesinde ele alınmalıdır³². “*Sağlığa saygılı çevre*” ile kastedilen ise talep eden kişinin sağlık durumundan bağımsız olarak, çevrenin zarar verme niteliğinin bulunmaması zorunluluğudur. Diğer bir ifade ile nesnelleştirilebilir ve kontrol edilebilir nitelikte olan kamu sağlığına saygılı bir çevredir. Ayrıca çevre hakkı bireysel bir hak haline geldiği için, sağlık konusunda belirlenen “aşırı kırılganlık” ya da “olağandışı dayanıklılık” gibi standartların ortadan kalkması, her olayın kendi içinde değerlendirilmesi gerekliliğini içermektedir³³.

Çevre konusunun bir hak olarak düzenlenmesine getirilen yasal bir kritik hakkın kapsamı, konusu ile ilgilidir. Diğer bir ifade ile çevre hakkı neleri kapsamaktadır? Maddedeki sağlık-çevre arasında kurulan sıkı bağ ilk bakışta dar bir yorumlama yapmaya neden olsa da Şart'ın giriş bölümünde doğal kaynaklara, biyolojik çeşitliliğe, doğal dengelere ve doğal ortama atıfta bulunduğu için Şart'ı ve hakkın konusunu bir bütün olarak okumamız gerekir. Ancak, bu da yeterli değildir. Doğal çevrenin yanında insanın doğal olmayan çevresinin de (kültürel miras, peyzaj gibi) bu kapsama dâhil edilmesi gerekir ki Trébulle bu anlayışa benzer bir düzenlemenin Lugano Sözleşmesi'nde³⁴ olduğunu vurgulamaktadır³⁵.

³⁰ Châlons-en-Campagne İdare Mahkemesi, 29 Nisan 2005, n°0500828.

³¹ Çevre Şartının sağlık ve çevre arasında kurduğu sıkı bağı ileriki paragraflarda bahsedeceğimiz ihtiyat ilkesinde de göreceğiz.

³² Aynı görüş için bkz. TREBULLE François-Guy, s.20.

³³ TREBULLE François-Guy, s.20.

³⁴ Çevreye zarar veren faaliyetlerden doğan hasarlar için oluşacak hukuki sorumluluğa ilişkin 1993 tarihinde imzalanan sözleşmenin 2/12 ve devamındaki paragraflar.

³⁵ TREBULLE François-Guy, s.19.

Bu madde sadece temel bir hak olan çevre hakkını³⁶ düzenlemekle kalmayıp Şart'ın içeriğindeki ödevlerin, ilkelerin ve diğer hakların uygulanabilirliğini sağlaması açısından kapsayıcı bir özellik taşımaktadır³⁷.

2.2.2. Bilgi Edinme ve Katılım Hakkı:

Bilgi edinme ve katılım hakkı, çevre hakkının uygulanabilirliğini sağlayan ve birbirini tamamlayan nitelikteki usule ilişkin haklar olarak nitelendirilebilir. Çevre Şartı'nın 7. maddesine göre “Herkes, yasa ile belirlenen şartlar ve sınırlar çerçevesinde, kamu makamlarında bulunan ve çevreyi ilgilendiren bilgilere erişme hakkına ve çevreyi etkileyen kamu kararlarına katılma hakkına sahiptir”. Böylece usule ilişkin haklar ilk defa üst norm ile düzenlenmiştir³⁸.

Bu haklar özneleri bakımından, çevre hakkındaki gibi kısıtlayıcı bir nitelik taşımayıp tüm tüzel ve gerçek kişileri bağlamaktadır (maddede *toutepersonne* kelimesi kullanılmıştır). Şart'ın, çevresel kararlarda toplumun söz sahibi olmasını sadece sözde kalan bir talep olmaktan çıkartıp, ona anayasal bir değer vermesi önemli bir gelişmedir. Ancak maddenin düzenleniş şekli bu usule ilişkin hakların içeriğini ve kullanımını kısıtlayacak niteliktedir. Her iki hakkın da kullanımı yasa ile düzenlenecek; belirlenen şartlar ve sınırlar hakları çerçevlendirecektir. Dolayısıyla, Çevre Şartı'ndaki düzenleme doğrudan uygulanabilir niteliği olan bir bilgi edinme hakkı ve katılım hakkını içermemektedir. Bilgi edinme hakkı bakımından öngörülen anayasal sınır, bu bilgilerin kamu mercileri tarafından hazırlanmış olma şartıdır³⁹. Ayrıca hakkın kullanımı vatandaşın talebine bırakılmış olup zarara sebep olabilecek kişilere karşı ileri sürülemez. Katılım hakkı bakımından ise, bu hakkın kullanımını sağlayacak mekanizmaları oluşturmak, yöntemleri belirlemek kanun koyucunun inisiyatifine bırakılmıştır. Février'in belirttiği gibi bu durum Anayasal düzenlemeyi politik anlamda önemli bir gelişme yapsa da teknik anlamda etkisizleştirmektedir⁴⁰.

Bu maddenin uygulamaya aktarılmasındaki fayda kamunun şeffaflaştırılması ve demokratik katılımın aktifleşip sivil toplum kuruluşlarının “sadece karara katılması değil karar verme sürecine katılmasının sağlanmasıdır”⁴¹.

³⁶ Çevre hakkının temel bir insan hakkı olduğunu vurgulayan kararlar bulunmaktadır. Châlons-en-Campagne İdare Mahkemesi, 29 Nisan 2005, n°0500828; Marseille İdare Mahkemesi, 18 Mayıs 2006, n°0603291; Danıştay, 11 Mayıs 2007, n°305427.

³⁷ FORT François-Xavier, “L’Insertation De La Charte Constitutionnelle De L’Environnement Au Sein Du Droit Public Français (2e Partie)”, *Environnement*, n°2, Şubat 2009, étude 2.

³⁸ CAPITANI Amandine, “La Charte De L’Environnement, Un Leurre Constitutionnel?”, *RFD Cons.*, 2005/3, n°63, s.499.

³⁹ Bu düzenleme aslında bilgi edinme hakkının sınırlarını çizen 1978 tarihli Kanunun kapsamını genişletiyor ve bilgi edinilecek belgelerde aranan “kamu hizmeti” şartını ortadan kaldırıyor.

⁴⁰ FÉVRIER Jean-Marc, “Les Principes Constitutionnelles D’Information Et De Participation”, *Environnement*, n°4, Nisan 2005, s.31.

⁴¹ MATHIEU Bertrand, “La Porté De La Charte Pour Le Juge Constitutionnel”, *AJDA*, 2005, s.1175.

2.3. Ödevler Bakımından Çevre Şartı

Bir hakkın uygulanmasını sağlayan olgu, o hakkın korunmasını sağlayacak yükümlülüklerin düzenlenmesinden geçer. Bu doğrultuda, çevre hakkını düzenleyen Şart, devamındaki maddelerde önleme ve onarıma katılma ödevlerini düzenlemiştir.

2.3.1. Önleme Ödevi:

Fransız Çevre Kanunu önleme ilkesini tanımlamamış, çevresel ilkeler başlığı altında önleyici eylem ve kaynaktan önleme ilkesi “çevresel zararların kabul edilebilir bir maliyet çerçevesinde mevcut en iyi teknolojinin kullanılarak” önlenibilmesidir şeklinde düzenlemiştir⁴². Çevre Şartı, kanundaki düzenlemeden farklı olarak, önleme ilkesini ilke olarak değil iki ayrı maddede ödev olarak düzenlemiş ve önlemeyi somutlaştıran kaynaktan önleme ilkesinden söz etmemiştir.

İlk önce Şart'ın 2. maddesi ile genel bir önleme ödevi tanımlanmıştır. Buna göre “Herkesin⁴³ çevrenin korunmasında ve geliştirilmesinde yer alma ödevi vardır”. Önleme ödevinin zorunluluk dili yerine çok geniş ifadelerle düzenlemesi, önlemeye yasal bir yükümlülüğün çok bir amaç niteliği vermektedir⁴⁴. Bunun nedeni, insan faaliyetlerini tamamen kısıtlamaya yol açabilecek yorumların önüne geçmek olabilir. Çünkü kirlenme, insanlığın yaptığı her faaliyetin doğal sonucudur. Şu halde, bu düzenlemenin amacı, çevrenin korunması ve buna herkesin katılmasının sağlanmasıdır. Bu bağlamda, genel bir önleme amacı güden bu madde, kamu ve özel tüm gerçek ve tüzel kişileri, faaliyetlerde bulunurken, kararlarını verirken ya da düzenlemeler yaparken çevre ile mutlaka uzlaşmaları gerektiğini vurgulamaktadır.

Diğer düzenleme Şart'ın 3. maddesindedir. Buna göre “Herkes, yasa ile belirlenen koşullar çerçevesinde, çevre üzerinde sonuçlar doğurabilecek zararları önlemek, önlenemediği durumlarda da ortaya çıkan sonuçları sınırlandırmak zorundadır”. Caudal, kaynakların kullanımında bu ödevde yer verilebilmesi için uzun vadeli zararların da madde kapsamında yorumlanması gerektiğini düşünmektedir⁴⁵.

Tıpkı bilgi edinme ve katılım haklarında olduğu gibi, burada da Anayasa kanun koyucuyu bu ödevin kullanım koşullarını belirlemekle görevlendirmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki önleme ödevinin kamu mercileri tarafından ismen düzenlenmesi yeterli değildir. Tüm faaliyetlerde, planlamalarda, çevresel etki değerlendirmelerinde ödevin ruhuna uygun davranılmalı, teknolojik yenilikler takip edilmeli ve gerekli yöntemler geliştirilmelidir.

⁴² Fransız Çevre Kanunu L.110-1 § 2 2°

⁴³ “Toute personne” ifadesi kullanılmış. Dolayısıyla bu genel önleme ödevi kısıtlayıcı bir nitelik taşımayıp tüm tüzel ve gerçek kişileri bağlamaktadır.

⁴⁴ TROUILLY Pascal, “Le Devoir De Prendre Part À L'Amélioration De L'Environnement: Obligation Morale ou Juridique?”, *Environnement*, n°4, Nisan 2005, s.21-22.

⁴⁵ CAUDAL Sylvie, “Le Devoir De Prévention: Une Exigence Fondamentale Fortement Dépendante Du Législateur”, *Environnement*, n°4, Nisan 2005, s.23. Aynı görüş için bkz. VAN LANG Agathe, *Droit De L'Environnement*, PUF, Paris, 2007, s.76.

Ancak madde, genel bir önleme ödevini dile getirip kendi içinde bu önleme ruhunda yok edebilecek şekilde düzenlenmiştir.

İlk olarak anayasa koyucu, bir faaliyet sonrası ortaya çıkan atığın dağılmasını önleyip çevreye en az zararlı olduğu yerde bertarafını sağlayan ve dolayısıyla kirliliğin oluşmasını engelleyen ya da en aza indirgeyen kaynakta önleme ilkesine yer vermemiştir. Ancak gerek sektörel çapta hazırlanan uluslararası sözleşmelerde gerekse Avrupa Birliği Direktifleri'nde önleme ilkesinin amacını somutlaştırıp uygulanabilirliğini sağlaması nedeniyle temel ilke olarak kaynakta önleme ilkesi düzenlenmektedir. İç mevzuatı uyumlaştırma çabalarında bu ilkeye ödev olarak da yer verilmemesi önemli bir eksiklik olarak değerlendirilmelidir. İkinci olarak, anayasa koyucu “zararın önlenemediği durumlarda ortaya çıkan sonuçların sınırlandırılması” ifadesini ekleyerek çevresel zararların oluşumunun engellenememesi durumunu anayasa ile meşrulaştırmaktadır⁴⁶. Kanımızca anayasa koyucu önleyici politikalara ters düşen bir düzenleme öngörmüştür.

Sonuç olarak çevre hukuku ve politikasının en temel prensibinin uygulanamamasını anayasal zeminde meşrulaştıran Çevre Şartı'nın, aslında Çevre Kanunu'ndan daha geride kalan bir düzenleme olduğunu söyleyebiliriz⁴⁷. Önleme ödevinin düzenlendiği ilgili maddeler, gelecek dönemde önlemeden ziyade onarıma dayalı bir çevre politikasının öngörüldüğünün de habercisidir.

2.3.2. Onarıma Katılma Ödevi:

Şart, üretim faaliyetlerinin doğal sonucu olan kirliliğin ve atıkların ortaya çıkardığı olumsuz etkiler ile mücadeleyi amaçlayan onarımcı politikayı benimsemiş ve mevcut ekonomik sistemi destekleyen bir politikayı öngörmüştür. Caydırıcı olabilme niteliği nedeniyle dolaylı olarak önleme ilkesini sağlayabilecek onarıma katılma ödevini 4. madde, “Herkes, yasa ile belirlenen koşullar çerçevesinde, çevrede meydana gelen zararların onarılmasına katkıda bulunmalıdır” şeklinde düzenlemiştir. Coppens Komisyonu'nun, çevrenin korunması ve iyileştirilmesi için, herkesin ilgili masraflara katılması ve herkesin kendi faaliyet veya davranışları sonucu ortaya çıkardığı çevresel ve bireysel zararları gidermesi gerektiğini vurgulayan raporundan farklı olarak anayasa koyucu, doğrudan “kirliten öder ilkesine” yer vermemiştir. Coppens Komisyonu'nun metninden de anlaşıldığı gibi kirliten öder ilkesinin önleyici ve onarıcı olmak üzere iki fonksiyonu bulunurken Şart'taki düzenleme bir yandan sadece onarıcı özelliğe vurgu yaparken; diğer yandan onarma ödevini tek bir bireye yüklemeyip topluma yaymıştır⁴⁸.

Bu düzenleme, bireysel zararların kapsama alınmadığı, salt çevresel zararların onarımını anayasal bir ödev olarak düzenlemesi bakımından önemlidir. Ayrıca Avrupa Birliği'nin çevresel zararların önlenmesini ve onarılmasını öngören 24 Nisan 2004 tarihli ve 2004-35 sayılı Çevresel Sorumluluk Direktifi ile de uyumludur. Salt çevresel zararların kapsama

⁴⁶ VAN LANG Agathe, s.77; CAUDAL Sylvie, s.25.

⁴⁷ İdem.

⁴⁸ BOURG Dominique, paragraf 17.

alınması nedeniyle kimi yazarlar⁴⁹ bu onarıma katılma ödevini kirleten öder prensibinin ilerisinde görmekteyken kimi yazarlar ise⁵⁰ kirleten öder ilkesinden uzaklaştığı fikrini savunmaktadır. Bu fikir uyuşmazlığı maddenin çevresel sorumluluğa yapacağı katkı konusunda da ortaya çıkmaktadır.

Fort'a göre salt çevresel zararların onarılmasını kapsayan bu düzenleme onarımcı politika araçlarından “tazminat” için kusursuz sorumluluk ve “cezai yaptırım” için de cezai sorumluluğun kurulmasını sağlamaktadır⁵¹. Billet'e göre ise madde, doğrudan bireylere zararın onarımını yüklemekte sadece onarıma katılma ödevini düzenlemektedir ki, bu durum, zarara sebep olan bir kişinin zararın tümünü karşılamaktan kurtulması ve sadece kısmi bir onarımla sorumlu tutulması sonucunu doğurmaktadır⁵².

Kanımızca, doğrudan onarım ödevi yüklemeyen onarıma katılma yükümlülüğünün getirilmesi özellikle özel sektörün elini kuvvetlendirecek nitelikte olup⁵³, kirleten öder ilkesini “kirleten katılı”⁵⁴ fikrine doğru taşımaktadır. Bu da çevrenin kirlenmesinden sorumlu olan kişileri rahatlatan bir durumdur ve çevresel sorumluluğa zarar verebilecek niteliktedir. Kaldı ki çevresel sorumluluğun önemli bir gerekçesi olarak Avrupa Birliği'nin Çevresel Sorumluluk Direktifi'nde belirtilen kirleten öder ilkesine yer verilmemesi uyumlaştırma çabalarının yetersizliğini de göstermektedir. Madde, yasa koyucuya geniş bir takdir yetkisi vermiş ve kusurdan bağımsız olarak onarıma katılımı öngören maddenin kusura dayalı bir sorumluluk sistemine dönüştürülebilmesinin yolunu açmıştır⁵⁵. Onarıma katkıda bulunma ödevini düzenlemesinin bir diğer sonucu da çevresel vergilendirmelerde anayasal gerekçenin oluşturulması ve vergi sorumlularının kapsamını genişletmesidir. Böylece önceki tarihlerde Anayasa Konseyi'nin engeline takılan çevresel vergilerin sorumlularının genişletilmesine dair hazırlanan yasal düzenlemelerin de önü açılmış olur.

Sonuç olarak, her ne kadar onarımcı politikanın araçları caydırıcı niteliğe sahip olsa da bu caydırıcılık genellikle çok arka planda kalmıştır. Bu da çevrenin korunması fikrinden bizi uzaklaştırmakta, geriye dönük olarak, oluşan kirlilikle mücadeleyi öngörmektedir. Ancak çevresel bir zararın onarımının çoğu defa imkânsız ya da oldukça masraflı boyutlarda olduğunu düşünürsek, onarıma dayalı bir politikanın çevre açısından ne kadar verimli olacağı büyük bir soru işaretidir.

⁴⁹ FORT François-Xavier, “L’Insertation De La Charte Constitutionnelle De L’Environnement Au Sein Du Droit Public Français (2e Partie)”.

⁵⁰ BILLET Philippe, “La (De)responsabilisation Des Auteurs D’Atteints À L’Environnement Par L’Article 4 De La Charte”, *Environnement*, n°4, Nisan 2005, s.26.

⁵¹ FORT François-Xavier, “L’Insertation De La Charte Constitutionnelle De L’Environnement Au Sein Du Droit Public Français (2e Partie)”. Aynı görüş için bkz. CAPITANI Amandine, s.504.

⁵² BILLET Philippe, s.26.

⁵³ PRIEUR Michel, “Vers Un Droit De L’Environnement Renouvelé”, *Les Cahiers Du Conseil Constitutionnelle*, 2003, n°15, s.133.

⁵⁴ Kavram için bkz. LECLERC Stéphane, “Le Principe Pollueur-Payeur”, *in Droit et Politiques De L’Environnement*, Yves Petit başkanlığında, *La Documentation Française*, 2009, s.43.

⁵⁵ BILLET Phillippe, s.27.

2.4. İlkeler Bakımından Çevre Şartı

Fransız Çevre Yasası'nın L.110-1 maddesine göre bugünkü kuşakların sağlığına, gelecek kuşakların da ihtiyaçlarına zarar gelmemesi için çevresel değerlerin korunması, geliştirilmesi, yönetimi ve iyileştirilmesi sırasında önleme, ihtiyat, kaynakta düzeltme, kirlenme öder ve katılım ilkelerinden esinlenilir denilmiştir. Çevre Şartı'na baktığımızda ise "ilke" olarak belirtilen tek düzenleme ihtiyat ilkesidir. Ancak Şart, sürdürülebilir kalkınma hedefini açıkça dile getirmesi nedeniyle dolaylı olarak entegrasyon ve uzlaştırma ilkelerini de içermektedir.

2.4.1. Doğrudan İlke Olarak Düzenlenen İhtiyat İlkesi:

İhtiyat ilkesi teknolojik gelişmeye paralel olarak gelişen faaliyetlerin, olası zararlı sonuçlarını ortaya koyabilecek bilgi birikimine sahip bulunmamamız nedeniyle, oluşabilecek zararları en aza indirmeyi amaçlamaktadır. Bilimsel belirsizliğin günümüz teknolojik gelişmelerine ve ekonomik kazanımlarına set oluşturabilme özelliğine sahip olması bakımından ihtiyat ilkesi, kanımızca çevre hukuku ve politikaları açısından en önemli ilkelerden biridir. Bu önemin farkında olan anayasa koyucu Çevre Şartı'nın 5. maddesini "*Bilimsel belirsizliğin olduğu hallerde, herhangi bir hasarın oluşması çevreyi ciddi ve geri dönülemez bir biçimde etkileyebilecekse, kamu mercileri, kendi sorumluluk alanları dâhilinde ihtiyat ilkesini uygulayarak, risk değerlendirme prosedürlerinin uygulanmasını ve hasarın engellenmesi için orantılı geçici tedbirlerin yürürlüğe konmasını sağlayacaklardır*" şeklinde düzenlemiştir.

Bu madde, Parlamento'da en çok tartışma yaratan maddedir. Coppens Komisyonu'nun kimi üyeleri, uluslararası ekonomi ağında yer alan devletlerin ve Avrupa Birliği üyesi diğer ülkelerin hiç birinde ihtiyat ilkesinin üst norm olarak düzenlenmediğini belirterek, sadece Fransa'da anayasal değerde bir ilke olarak düzenlenmesini uluslararası rekabet ortamında Fransız firmalarını sıkıntıya sokabileceği ve girişim özgürlüğünü kısıtlayabileceği yönündeki kaygılarını dile getirmişlerdir⁵⁶. Bütün karşı çıkışlara rağmen Komisyon, Cumhurbaşkanı Jacques Chirac'a sunduğu raporda ihtiyat ilkesine yer vermiştir. Komisyonun verdiği öneme paralel olarak, Jacques Chirac da ihtiyat ilkesinin üstünde önemle durmuştur. Böylece Çevre Şartı'nın düzenlenmesi talebindeki samimiyetinin toplum tarafından sorgulanmasının önüne geçebilmiştir.

Çevre Şartı'nda sadece ihtiyat ilkesi ilke kategorisinde düzenlenmiştir. Kanun koyucuya herhangi bir düzenleme yapma yetkisi tanınmamış, kendi alanları ile sınırlı kalmak koşuluyla doğrudan kamu mercilerine karşı uygulanacak şekilde düzenlenmiştir. Kamu mercileri bu ilkenin uygulanmasının sorumluları olarak belirlenmiştir.

Madde, ihtiyat ilkesinin tanımını yapmayıp, açık bir şekilde *uygulanabilirlik koşullarını* belirtmiştir. Şöyle ki çevreyi ciddi ve geri dönülemez biçimde etkileyebilecek bir hasar

⁵⁶ BENOIT Lilian, "Le Principe De Précaution Reste... Un Principe", *Environnement*, Nisan 2005, n°4, s.28.

riski olmalı ve bu risk, bugünün bilimsel verilerine göre net bir biçimde ortaya konamamalıdır. Görülüyor ki ihtiyat ilkesi “risk” kavramı üzerine oturtulmuştur. Böyle bir hasar riskinin varlığı durumunda kamu mercileri, ihtiyat ilkesini uygulayarak, karşı karşıya olunan riski değerlendirmeli⁵⁷ ve bu değerlendirme sonucunda da “orantılı” ve “geçici” nitelikte tedbirler almalıdır. Benoit risk değerlendirme ve önlemleri alma işlemlerini kapsamaması nedeniyle anayasal ihtiyat ilkesini eylemsel bir ilke olarak nitelendirmektedir⁵⁸.

Risk değerlendirmesinin yapılması, ihtiyat ilkesini, sıfır riski hedefleyip tüm tehlikeli faaliyetleri yasaklayan geniş yorumundan kurtaracak niteliktedir. Tedbirlerin nitelikleri bakımından anayasa koyucu Fransız Çevre Kanunu'ndaki düzenlemeden farklı olarak “ekonomik olarak kabul edilebilir maliyetler içerisinde kalmak” ve “etkili ve orantılı olmak” koşullarını öngörmemiştir. Untermaier ihtiyat ilkesinin anayasal düzenlemesini kanuni düzenlemesine nazaran daha uygulamaya dönük ve işlevsel bulmaktadır⁵⁹.

İhtiyat ilkesinin iç hukukta yer almasında önemli rol oynayan Rio Deklarasyonu'ndaki düzenlemenin aksine, anayasa koyucu, ilkenin uygulanabilirliğini hasar riskinin hem ciddi hem de geri dönülemez niteliklerine aynı anda haiz olması durumuyla sınırlandırmıştır.

Gerek anayasal gerekse kanuni düzenlemelere baktığımızda ihtiyat ilkesinin sadece çevrede meydana gelebilecek zarar riskleri için kaleme alındığını; insan sağlığına ilişkin ortaya çıkan ciddi ve geri dönülemez riskler için öngörülmediğini görüyoruz. Ancak uygulamada, Çevre Şartı'nın yürürlüğe girmesinden önce, ciddi sağlık risklerinin bulunduğu içme sularının temizliği⁶⁰, hastalıklı kan⁶¹, genetiği değiştirilmiş mısırların piyasaya sürülmesi⁶² ile ilgili açılan davalarda, doktrin⁶³ ve mahkemeler, bilimsel kesinliğin beklenmeden, ihtiyat ilkesinin geniş yorumlanıp sağlık ve gıda güvenliği alanlarında da uygulanması gerektiği yönünde kararlar vermekteydi. Ancak düzenlemede bu konuda açık bir hüküm olmadığı için dar yorumlar da yapılmaktaydı⁶⁴. Anayasal düzenlemede de sağlığa ilişkin risklerinin açıkça ifade edilmemesi tartışmaya son noktayı koymasa da ağırlıkta

⁵⁷ Coppens Komisyonu riskin değerlendirilmesi aşamasında idari yaklaşımlardan uzaklaşılması ve daha objektif bir değerlendirmenin yapılabilmesi için “araştırma programları” ifadesini kullanmıştı.

⁵⁸ BENOIT Lilian, “Le Principe De Précaution Reste ... Un Principe”, *Environnement*, n°4, Nisan 2005, s.28.

⁵⁹ UNTERMAIER Jean, “Les Principes Du Droit De L'Environnement”, in *Les Principes En Droit, Economica*, Paris, 2008, s.211.

⁶⁰ Danıştay, 4 janvier 1995, *Ministre de l'intérieur c/ Rossi*, n°94967.

⁶¹ Danıştay, 9 Nisan 1993, *MD, Commissaire du gouvernement légal*, n°138653.

⁶² Danıştay, 25 Eylül 1998, *Assoc. Greenpeace France*, n°194348.

⁶³ NOIVILLE Christine, « Principe De Précaution Et Gestion Des Risques En Droit De L'Environnement Et En Droit De La Santé », *LPA*, n°239, 30 Kasım 2000, s.39 vd; BAGHESANI-PERREY Laurence, « Le Principe De Précaution: Nouveau Principe Fondamental Régissant Les Rapports Entre Le Droit Et La Science », *Dalloz*, 1999, n°41, s.457.

⁶⁴ Çevreyi antroposentrik yaklaşımdan kurtarmanın yolu sağlıkla ilgili riskleri çevresel ilkelere dışında tutmak gerektiği görüşü için bakınız: CANS Chantal, “Plaidoyer Pour Un Droit De L'Environnement Moins Anthropocentriste, Réflexions Insolentes Sur La Place Croissante Des Préoccupations Sanitaires Dans Le Droit De L'Environnement”, *Droit de l'environnement*, n°80, Temmuz-Ağustos 2000, s.10.

olan görüş ilkenin yorumlanmasında Çevre Şartı'nın bir bütün olarak göz önünde tutulması yönündedir. Gerçekten de antroposentrik bir yaklaşımla kaleme alınan Şart'ın insan sağlığı ve çevre arasında sıkı bir bağ kurma amacı açıktır. Böyle bir bağın varlığını açıkça belirten çevre hakkının uygulanması bakımından da ihtiyat ilkesinin sağlık risklerini de kapsayacak genişlikte yorumlanması gerektiğini düşünmekteyiz⁶⁵.

2.4.2. Yorumla Gelen Uzlaşma İlkesi:

Sürdürülebilir kalkınma hedefi ile devletler “gelişmiş ülke” olmanın ölçütlerini ekolojik dengenin, ekonomik canlılığın ve sosyal gelişmenin uyum içinde bir arada gerçekleşmesi olarak belirlemiştir. 2002 tarihinde gerçekleştirilen Johannesburg Konferansı'nda ise bu uyum halkalarına “kültürel çeşitliliğin bir arada uyum içinde yönetilmesi ve geliştirilmesi” de eklenmiştir.

Çevre Şartı'nın giriş kısmında sürdürülebilir kalkınma hedefi dile getirildikten sonra 6. maddede de kamu mercilerinin sürdürülebilir kalkınmayı devreye sokmaları amacıyla, çevrenin korunması ve geliştirilmesi, ekonomik kalkınma ve sosyal gelişmeyi uzlaştırmaları gerektiği vurgulanmıştır. Bu uzlaştırma görevi politikaları belirleyen kamu mercilerine ve kanunları yapan yasa koyucuya verilmiştir. Şart, çevre-ekonomi ve sosyal politikalar bakımından bir hiyerarşi kurmadığı için kamu mercilerinin ve kanun koyucunun hangi halkayı ön planda tutacağı önemlidir.

Çevrenin ön planda tutulduğu bir hiyerarşinin eksikliği çevrenin korunması bakımından entegrasyon ilkesinin sözde kalabileceği bir düzenlemedir. Gerçekten de, Şart'ın, çevresel kaygıların özellikle ekonomi politikalarına entegrasyonunu sağlayan bir anayasa metni olmak yerine, doğanın ve kaynakların sürdürülebilirliğini ekonomik menfaatler, çıkarlar ve maksimum kâr hedefi ölçüsünde savunan bir üst norm olarak uygulanabilme riski yüksektir.

Anayasa koyucu ekonomi merkezli bir kalkınma ihtimalinin önünü açmış ve böyle bir kalkınma ihtimalini de anayasa düzeyinde koruma altına almıştır. Politikaların belirlenme aşamasında belirleyici bir güç olan özel sektörün elini çok kuvvetlendiren bu ihtimalin varlığı Şart'ın çevreyi koruma ve zararları önleme hedef ve ilkelerinin etkinliğini azaltabilme riski taşımaktadır. Bütün bu riskleri ortadan kaldıracak şey ise mahkemelerin tutumu olacaktır.

Şart'ın yürürlüğe girmesinden sonra Çevre Şartı'nın 6. maddesine aykırılık gerekçesiyle açılan davalarla mesele, mahkemelerin önüne gelmiş oldu. Bu davalardan ilki, uluslararası Fransız sicillerinin düzenlenmesine ilişkin Kanun'un Çevre Şartı'nın 6. maddesiyle düzenlenen gerekliliklere uymadığı iddiasıyla açılmıştır. Anayasa Konseyi, 28 Nisan 2005 tarihli kararında, uluslararası Fransız gemi siciline kayıtlı tüm gemilerin güvenliğe,

⁶⁵ Aynı görüş için bkz. PRIEUR Michel, “L'Environnement Entre Dans La Constitution”, *LPA*, 07 Temmuz 2005, n°134; TRUCHET Didiet., “Droit De L'Environnement Et Droit De La Santé”, in Jacquelin Morand-Deville'ye Armağan, *Montchrestien*, Paris, 2007, s.942; NOIVILLE Christine, “La Lente Maturation Jurisprudentielle Du Principe De Précaution”, *Dalloz*, n°22, 2007, s.1515.

deniz güvenliğine, gemi çalışanlarının eğitimine, sağlığa, çalışma güvenliğine ve çevrenin korunmasına dair konan milli, uluslararası ve Avrupa Birliği kurallarına birlikte uymaları gerektiğini, bunun da Çevre Şartı'nın 6. maddesi ile açıkça düzenlendiğini belirtmiştir⁶⁶. Konsey kanun koyucunun deniz güvenliği ve çevrenin korunmasına ilişkin belirlenen kuralların, “*anayasal değerde olanuzlaşma ilkesi*” gereğince, birlikte uygulanmasını öngördüğüne hükmederek davayı reddetmiştir.

Anayasa Konseyi 7 Temmuz 2005 tarihli başka bir kararında da, Enerji Politikalarını düzenleyen Kanun'un 58. maddesinde düzenlenen ihracat vergisinin sadece yenilenebilir enerji üreticileri için öngörülmesini, topluluk pazarındaki rekabet koşullarındaki eşitliği bozduğu gerekçesiyle iptal etmiştir⁶⁷. Konsey, çevrenin korunmasını, ekonomik kalkınmayı ve sosyal gelişmeyi sürdürülebilir kalkınmayı sağlayacak anayasal değerdeki genel menfaatler olarak ifade edip, yasama organının, bir düzenleme yaparken, “*uzlaşma ilkesi gereği*” bu üç menfaati birlikte dikkate alması gerektiğini vurgulamıştır.

Yüksek mahkeme gerekçesinde, farklı politikalarla çevre politikalarının bütünleşmesini ifade edenve uygulamada çevresel kaygılara öncelik tanıyan entegrasyon ilkesi yorumu yerine, tüm değerlerin ve hedeflerin eşitliğini ve birlikteliğini vurgulayan uzlaşma ilkesinden bahsetmektedir.

3. Çevre Şartı'nın Etkililiği

Çevre Şartı'nın etkililiği, birinci olarak onun hukukideğerinin ortaya konmasından, ikinci olarak içeriğinin doğrudan herkese karşı ileri sürülebilirliğinden ve mahkemeler tarafından doğrudan uygulanabilirliğinden geçmektedir.

3.1. Çevre Şartı'nın Hukuki Değeri

Aslında 70'lerden itibaren Anayasa Konseyi, Anayasa'nın giriş kısmında yer alan düzenlemelerin anayasal değerde olduğunu vurgulamaktadır⁶⁸. Çevre Şartı'nın, uygulanabilirliği ve ileri sürülebilirliği doğrudan olan Anayasa'nın giriş bölümünde yer alsa da, klasik olmayan bir biçimde Anayasa'ya “yüklenmesi” ve içeriğinin genel ifadelerden oluşması onun hukuki değerinin belirlenmesi sorununu gündeme getirmiştir.

Şart'ın anayasal değerde olduğu yürürlüğe girmesinden üç sene sonra önce Anayasa Konseyi, ardından da Danıştay tarafından kabul edildi. Genetiği değiştirilmiş organizmalara ilişkin hazırlanan kanunun⁶⁹ bazı maddelerinin Çevre Şartı'nın ihtiyat ilkesi ve bilgi ve belge edinme hakkına ilişkin hükümlerine aykırılığından açılan iptal davasında

⁶⁶ Anayasa Konseyi, 28 Nisan 2005, DC, n°2005-514.

⁶⁷ Anayasa Konseyi, 7 Temmuz 2005, DC, n°2005-516.

⁶⁸ MATHIEU Bertrand, “Incertitudes Quant À La Portée De Certains Principes Inscrits Dans La Charte Constitutionnelle De L'Environnement”, *La Semaine Juridique Édition Générale*, 11 Şubat 2009, n°7, II 10028.

⁶⁹ 2008-595 sayılı ve 25 Haziran 2008 tarihli genetiği değiştirilmiş organizmalara ilişkin Kanun, Resmi Gazete, 26 Haziran 2008, n°148.

Anayasa Konseyi “Çevre Şartı’nda yer alan tüm haklar ve ödevler anayasal değerde olup tüm devlet organlarını ve kamu *mercilerini yetkileri dâhilinde bağlamaktadır*” diyerek kanun koyucunun ihtiyat ilkesine aykırı düzenlediği kanun maddelerini iptal etmiştir⁷⁰. Bu kararı ile Anayasa Konseyi, Çevre Şartı’nın medeni ve politik hakların bulunduğu 1789 tarihli İnsan Hakları Bildirgesi ile sosyal ve ekonomik hakların düzenlendiği 1946 Anayasası’nın giriş kısmı ile aynı hukuki değerde olduğunu açıkça kabul edilmiştir. Böylece Çevre Şartı da “anayasa bloğu”⁷¹ içerisine girmiştir⁷².

Anayasa Konseyi’nin vermiş olduğu bu karardan etkilenen Danıştay⁷³, 3 Ekim 2008 tarihinde, Çevre Şartı’nın anayasal değerini kabul eden bir karar vererek Annecy Belediye Meclisi’nin dağ göllerine ilişkin aldığı kararın, Şart’ın katılım hakkını düzenlediği 7. maddesine aykırı bularak iptaline hükmetmiştir⁷⁴. Böylece Danıştay, bir idari işlemi, ilk defa 2005 tarihinde yürürlüğe giren Çevre Şartı’na aykırı bularak iptal etmiştir⁷⁵.

İki yüksek mahkemenin peş peşe verdiği bu kararlar Çevre Şartı’nın hukuki değeri sorununu çözüme kavuşturmuştur. Çevre Şartı’nın, anayasal değerde olduğu kabul edildikten sonra, etkililiğini sağlayacak ikinci unsur ise, onun doğrudan uygulanabilir olmasına bağlıdır.

3.2. Çevre Şartı’nın Doğrudan Uygulanabilirliği Sorunu

Şart’ın maddelerini incelediğimizde, direkt uygulanabilirliği olan maddelerin⁷⁶ yanı sıra uygulanabilirlik koşulları yasa koyucunun takdirine bırakılan maddelerin⁷⁷ olduğunu tespit ettik. Şimdi de bu maddelerin doğrudan uygulanabilirliği sorununa mahkemelerin nasıl yaklaştığını inceleyelim.

3.2.1. Direkt Uygulanabilir Nitelikte Kaleme Alınan Maddeler Açısından:

2006 yılında Ekoloji ve Sürdürülebilir Kalkınma Bakanlığı tarafından hayvancılığın geliştirilmesine ilişkin çıkarılan yönetmelikte belirlenen önlemlere karşı Şart’ın çevre hakkı, önleme ödevi ve sürdürülebilir kalkınma ilkelerine uymadığı gerekçesiyle açılan yürüt-

⁷⁰ Anayasa Konseyi, 19 Haziran 2008, DC, n°2008-564.

⁷¹ Doktrin tarafından ortaya konan bu terim anayasal değerde bulunan ve Anayasa Konseyi’nin güvencesinde yer alan kurallar bütününe ifade etmektedir.

⁷² BOURREL Marie, “La Valeur Constitutionnelle De La Charte De L’Environnement Admise Et Consacrée Par Le Conseil D’État”, *Neptunus International*, 2008/3, s.5.

⁷³ FORT François-Xavier, “L’Insertation De La Charte Constitutionnelle De L’Environnement Au Sein Du Droit Public Français (2e Partie)”.

⁷⁴ Danıştay, 3 Ekim 2008, *Commune d’Annecy*, n°297931.

⁷⁵ BOURREL Marie, s.1.

⁷⁶ Çevre Şartı’nın çevre hakkını düzenlediği 1. maddesi; önleme ödevine katılımı öngördüğü 2. maddesi; ihtiyat ilkesini düzenlediği 5. maddesi ve uzlaşma ilkesine yer aldığı 6. maddesi her hangi bir kamu merciinin iradesine atıfta bulunulmadan kaleme alınmıştır.

⁷⁷ Çevre Şartı’nın önleme ödevini düzenlediği 3. maddesi; onarıma katılma ödevini öngördüğü 4. maddesi ve bilgi edinme ve katılım haklarının yer aldığı 7. maddesi ise yasa koyucunun belirleyeceği şartlar ve sınırlar dâhilinde uygulama alanı bulacaktır.

menin durdurulması davası ile Şart, yüksek mahkemenin önüne geldi. Danıştay, 19 Haziran 2006 tarihinde verdiği kararında Çevre Şartı'nın doğrudan uygulanabilirliği sorununa değindi ve Şart'ın yasal bir düzenleme olmaksızın doğrudan ileri sürülemeyeceğine ve uygulanamayacağına hükmederek açılan davayı reddetti⁷⁸. Danıştay, Çevre Şartı'nın herkesin dengeli ve sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına sahip olduğunu vurgulayan 1. maddesinin; herkesin çevrenin korunmasında yer alması ödevini düzenleyen 2. maddesinin; kamu mercilerinin çevrenin korunması ve geliştirilmesi, ekonomik kalkınma ve sosyal gelişmeyi uzlaştırmaları gerektiğini vurgulayan 6. maddesinin doğrudan uygulanamayacak ve ileri sürülemeyecek genişlikte kaleme alındığına hükmetti. Yüksek mahkeme, yasa koyucunun bu maddeler için de yetkisi bulunduğunu vurgulamıştır. Diğer bir ifade ile Danıştay, kanun koyucunun, Çevre Şartı'nın kendisini yetkili kılmadığı hallerde bile, Anayasa ve yönetmelikler arasındaki yasal bağı kuracak ve Şart'ın kullanılmasını sağlayacak yasaları düzenlemesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Benzer bir karar çevre konusunda yapılan bir idari işlemin iptali için açılan davada Douai İdare Mahkemesi tarafından verildi⁷⁹. Kararda mahkeme, Çevre Şartı'nın 2. maddesinin “işlem ile birey arasında bulunması gereken doğrudan ve kesin bir ilgi şartını ortadan kaldıracak genişlikte” düzenlenmesi nedeniyle direkleri sürülemeyeceğini belirtti ve davayı reddetti.

Mahkemelerin bu dar yorumları, özellikle kanun koyucuya bir gönderme yapmadan kaleme alınan ilgili maddeler⁸⁰ düşünüldüğünde, doğrudan uygulanabilirlik bakımından Şart'ın etkililiğini sınırlandıracak nitelikteydi. Özellikle bireysel bir hak olan çevre hakkının bireylerce doğrudan ileri sürülmesini, dolayısıyla doğrudan uygulanabilen bir hakkın varlığını kabul etmeyen bu yorum, çevreci derneklerin ve yeşiller partisinin tepkisine neden oldu. Asıl amacının çevreyi anayasal bir hak olarak düzenlemek olan metnin doğrudan uygulanmasının önüne geçmek, onun hazırlanış amacına ve ruhuna aykırılık teşkil etmekteydi.

Bu aykırılığın farkına varan Anayasa Konseyi, 8 Nisan 2011 tarihinde, İnşaat ve İskân Kanunu'nun komşular arası rahatsızlığa ilişkin maddesine karşı açılan bir davada, Şart'ın ilk iki maddesinin “Anayasa'nın önceliği sorusu” (*Question Prioritaire de Constitutionnalité*)⁸¹ kapsamında doğrudan ileri sürülebilirliğini kabul eden bir karar verdi⁸². Konsey, çıkartılacak yasaların Çevre Şartı'na uygun olması gerektiğini vurgulayarak, Şart'ın ilk iki maddesinin “herkese faaliyetlerinden kaynaklanabilecek çevresel

⁷⁸ Danıştay, 19 Haziran 2006, Association Eau et rivières de Bretagne, n°282456.

⁷⁹ CAA de Douai, 4 Haziran 2008, Commune de Gouvieux.

⁸⁰ Çevre Şartı'nın çevre hakkını düzenlediği 1. maddesi; önleme ödevine katılımı öngördüğü 2. maddesi; ihtiyat ilkesini düzenlediği 5. maddesi ve uzlaşma ilkesine yer aldığı 6. maddesi her hangi bir kamu merciinin iradesine atıfta bulunulmadan kaleme alınmıştır.

⁸¹ Fransız Anayasası'nın 61/1 maddesine yapılan bir ekleme ile yasaların Anayasa'ya uygunluğu denetimini sağlayacak bir prosedürdür. 1 Mart 2010 tarihinde yürürlüğe giren bu prosedür sayesinde herkes, ilk derece mahkemelerinde veya yüksek mahkemelerde bir kanunun, düzenleyici işlemin ya da uygulamanın anayasaya aykırılığını doğrudan ileri sürebilecektir.

⁸² Anayasa Konseyi, 08 Nisan 2011, n° 2011-116, M. Michel Z. ve diğerleri.

hasarlara karşı dikkatli olma” yükümlülüğü yüklediğini belirtmiştir. Konsey, aynı zamanda, yasa koyucunun sadece dikkatli olma ödevinin kirleten aleyhine işleyecek koşullarını belirleyebileceğini ancak bu hakkın kullanımını aşırı oranda sınırlandıramayacağına hükmetti. Böylece Şart’ın ilk iki maddesinin herkes tarafından doğrudan ileri sürülebilirliğini ilan eden bu Anayasa Konseyi kararı Şart’ın yatay etkisini kabul etmesi bakımından da önemlidir.

Doğrudan ileri sürülebilir şekilde kaleme alınan bir diğer düzenleme Şart’ın 5. maddesinde öngörülen ihtiyat ilkesidir⁸³. Anayasal değerde açıkça öngörülen tek ilke olan ihtiyat ilkesinin uygulamaya yansımaları en merak edildiği çünkü Çevre Şartı’nın hazırlanış sürecinde Coppens Komisyonu üyelerinin, kabul edilmesi sırasında ise Senato ve Parlamento’da milletvekillerinin en çok tartıştığı madde bu oldu. Gerek doğrudan ileri sürülebilecek ve kanun koyucunun iradesine gerek kalmaksızın uygulanabilecek bir dille yazılması, gerekse içeriği itibarıyla ciddi tedbirlerin ya da izin mekanizmalarının devreye girmesine sebep olabilecek bir ilkenin anayasal değer kazanması önemli bir olaydı. Mahkemeler açısından ihtiyat ilkesine uygunluğun denetiminde üç nokta vardır.

1. İlkenin kapsamına girdiği iddia edilen riskin kontrolü;
2. Risk karşısında ihtiyat ilkesinin uygulanıp uygulanmadığı;
3. İlkenin somutlaştırılması bağlamında hangi nitelikteki önlemlerin alındığıdır.

Ekoloji ve Sürdürülebilir Kalkınma Bakanlığı tarafından hazırlanıp 21 Temmuz 2005 tarihinde yürürlüğe giren veavlanma yasağı tarihini kısaltan yönetmeliğin iptali istemiyle dava açılmıştır. Davacı doğa dernekleri, ilgili düzenlemenin göçmen kuşlara ve Manş Denizi ve Atlantik Okyanusu’nda bulunan bazı balık türlerine ciddi ve geri dönülemez zarar verebileceğini belirterek, yönetmeliğin Çevre Şartı’nın 5. maddesinde düzenlenen ihtiyat ilkesine aykırılığını ileri sürmüşlerdir. Danıştay, 6 Nisan 2006 tarihinde verdiği kararında iptal talebini reddederken ihtiyat ilkesinin her hangi bir kanuni düzenlemeye ihtiyaç duymaksızın doğrudan uygulanabilirliğini ve ileri sürülebilirliğini kabul etmiştir⁸⁴.

İhtiyat ilkesinin uygulanabilirlik sorunu bu riski değerlendirme ve önleme görevinin kime karşı ileri sürülebileceği, ilkenin özel kişileri de bağlayıp bağlamayacağı sorusunda karşımıza çıkmaktadır. Çevre Şartı’ndaki düzenlemeye baktığımızda, ihtiyat ilkesinin uygulayıcısı olarak sadece kamu mercileri gösterilmiştir. Uygulamada ise, özel kişiler birbirlerine karşı açtıkları davalarda bu ilkeyi ileri sürmektedirler. Ancak mahkemelerin kararlarında farklılıklar gözlenmektedir. Örneğin genetiği değiştirilmiş mısırların komşu tarladaki ürünlere zarar verdiği iddiasıyla açılan davada Versailles Asliye Hukuk Mahkemesi, 27 Mart 2007 tarihinde, verdiği kararında ihtiyat ilkesinin “yalnızca kamu mercile-

⁸³ Çevre Şartı’nın 5. maddesine göre “*Bilimsel belirsizliğin olduğu hallerde, herhangi bir hasarın oluşması çevreyi ciddi ve geri dönülemez bir biçimde etkileyebilecekte, kamu mercileri, kendi sorumluluk alanları dâhilinde ihtiyat ilkesini uygulayarak, risk değerlendirme prosedürlerinin uygulanmasını ve hasarın engellenmesi için orantılı geçici tedbirlerin yürürlüğe konmasını sağlayacaklardır*”.

⁸⁴ Danıştay, 6 Nisan 2006, Ligue pour la protection des oiseaux et a., n°283103.

rini bağlayıp özel kişiler arasında ileri sürülemeyeceğine” hükmetti⁸⁵. Buna karşılık baz istasyonlarının sağlığa zararlı etkilerine karşı açılan davalarda, hukuk mahkemeleri, çok geniş bir yorumla, özel kişi olan telefon şirketlerini ihtiyat ilkesine uygun hareket etmeye zorlamakta ve özen yükümlülüğünü yerine getirmeyip gerekli önlemleri almadan kurulan baz istasyonlarının sökülmesine hükmetmektedir⁸⁶.

İlkenin sadece kamu mercilerini bağladığını kabul eden dar yorum, günümüzdeki ekonomik ilişkileri düşündüğümüzde, ilkenin etkinliğine ciddi bir sınır koymaktadır. Hâlbuki çevresel risk yönetiminin temel normu olarak nitelendirilen ihtiyat ilkesi, çağımızın ilkesi olarak geniş yorumlanmalı ve özellikle riskli faaliyet grubunda bulunan özel kişilere karşı da uygulanmalıdır⁸⁷. Kimi yazarlar, gelecek nesillere karşı toplumsal sorumluluğun yaratılması gerekliliğini⁸⁸ savunmakta ve ihtiyat ilkesinin özel kişileri kapsayan geniş yorumuyla bunun sağlanabileceği düşüncesindedir⁸⁹.

İhtiyat ilkesinin uygulamada karşılaştığı bir diğer sınırlama da “kanunların bağımsızlığı kuralı (*la règle d'indépendance des législations*)” nedeniyle ihtiyat ilkesinin kentleşme hukukuna uygulanamayacağı şeklindeki idare mahkemelerinin yorumudur⁹⁰. Kanunların bağımsızlığı ilkesi hukuka olan güveni sağlamak için konulmuş bir kuraldır ve iki tane sonucu vardır: İlk olarak, her idari izin düzenlendiği mevzuatın öngördüğü şartlar çerçevesinde geçerlidir. İkinci olarak, bir işlem için alınan izinlerden birinde usulsüzlük olması halinde kuralına uygun olarak verilmiş izin geçerliliğini koruyacaktır⁹¹. Dolayısıyla mahkemeler, Çevre Kanunu'nda yer alan ihtiyat ilkesinin Kentleşme Kanunu'na uygulanamayacağını ifade etmektedirler. Ancak Danıştay, 19 Temmuz 2010 tarihinde verdiği bir kararda, Çevre Şartı'nın ihtiyat ilkesini düzenleyen maddesinin anayasal norm olması ve kanun koyucuyu yetkilendirmeden tüm kamu mercilerini bağlayacak şekilde ifade edilmesi nedeniyle, bu alanda kanunların bağımsızlığı ilkesinden söz edilmeyeceğine ve bu bağlayıcı hükmün doğrudan uygulanabilir bir anayasal norm olduğuna hükmetti⁹².

⁸⁵ Versailles Asliye Hukuk Mahkemesi, 22 Mart 2007, n°06/01902.

⁸⁶ TGI Grasse, 17 Haziran 2003, *Cne La Roquette-sur-Siagne c/ Sté SFR*; CA Aix-en-Provence, 8 Haziran 2004, *Roquette-sur-Siagne*; CA Versailles, 4 Şubat 2009, *Sté Bouygues Télécom c/ La-gouge et a.*, başvuru n°08/08775; CA Bordeaux, 20 Eylül 2005, *Epx Verdeau c/ Sté Bouygues Télécom*, başvuru n°04/01348; TGI Créteil, 11 Ağustos 2009, *Syndicat de copropriétaires et a. c/ Sté Orange France*, başvuru n°09/65; TGI Pau, 10 Haziran 2009, *P. Gaich c/ Sté Orange France*, başvuru n°09/00169.

⁸⁷ MARTIN Gilles, “Apparition Et Définition Du Principe De Précaution”, *LPA*, 30 Kasım 2000, n 239, s.11.

⁸⁸ Hans Jonas 1979 tarihinde çıkarttığı “Sorumluluk İlkesi” başlıklı kitabında şimdiki zamanla sınırlı olup, geleceği hesaba katmayan politikaları eleştirmiş, gelecek nesiller için toplumsal sorumluluğun oluşturulması gerektiğini vurgulamıştır.

⁸⁹ RADE Christophe, “Le Principe De Précaution, Une Nouvelle Éthique De La Responsabilité?”, *RJE*, 2000, n° spéc., s.81 ; BOUTONNET Mathilde, *Le Principe De Précaution En Droit De La Responsabilité Civile*, *LGDJ*, Paris, 2005, s.79.

⁹⁰ Danıştay, 20 Nisan 2005, *Sté Bouygues Télécom*, n°212115.

⁹¹ *Rapport du Conseil d'État*, Section du Rapport et des Etudes et Section des Travaux Publics: Urbanisme: pour un droit plus efficace, *La Documentation française*, Paris, 1992, s.37.

⁹² Danıştay, 19 Temmuz 2010, *Association du quartier les Hauts de Choiseul c/ Commune d'Amboise*, n°328687.

3.2.2. Yasa Koyucunun Tasarrufuna Bırakılan Maddeler Açısından:

Uygulanabilirlik koşulları yasa koyucunun takdirine bırakılan maddeler bulunmaktadır. Çevre Şartı'nın önleme ödevini düzenlediği 3. maddesi⁹³ ile onarıma katılma ödevini öngördüğü 4. maddesi⁹⁴ yasa koyucuya bu ödevlerin "uygulanma koşullarını belirleme" yetkisini vermiş; bilgi edinme ve katılım haklarının yer aldığı 7. maddesi⁹⁵ ise hakkın "kullanım koşullarını ve sınırlarını" belirleme yetkisini vermiştir. Görülüyor ki anayasa koyucu bilgi edinme ve katılım hakları konusunda Meclis'e daha geniş bir takdir hakkı tanımıştır. Yasama organına verilen bu yetkilerin uygulanma güvencesi, Anayasa'nın 34. maddesine yapılan bir ekleme ile sağlanmıştır. Buna göre çevre hukuku ve politikasının belirleyicisi olan yasa koyucuya çevrenin korunması konusunda temel prensipleri belirleme yetkisi verilmiş. Böylece yasa koyucunun çevresel düzenlemeleri yapma zorunluluğu anayasal bir değer kazanmıştır⁹⁶.

Anayasa Konseyi, yukarıda bahsettiğimiz genetiği değiştirilmiş organizmalara ilişkin hazırlanan kanunla ilgili verdiği 19 Haziran 2008 tarihli kararında, yürütmenin mutlak yetkisizliğini belirterek, bu yetkinin "yasa koyucunun tekelinde olduğu, yürütmenin ancak yasa koyucunun belirlediği koşul ve sınırlar dâhilinde hareket edebileceği" hükmüne bağlanmıştır⁹⁷. O halde, kanun koyucunun sesiz kaldığı hallerde yürütme, Şart'ın öngördüğü haklara, ödevlere ve ilkelere uygun düzenleme yapmış olsa bile, yetkisiz olduğu için, düzenlemenin iptali söz konusu olacaktır. Danıştay Commune d'Annecy davasında Anayasa Konseyi ile aynı doğrultudakarar vermiştir⁹⁸. Danıştay, yasama organının, bilgi edinme ve katılım haklarının kullanım koşullarını ve sınırlarını belirlemeden yürütme organının işlem yapması halinde, işlemin, idarenin yetkisizliği nedeniyle, iptal edileceğini belirtmiştir. Diğer bir ifadeyle yasamanın bu konuda mutlak yetkiye sahip olduğunu vurgulamıştır⁹⁹. Çevre Şartı'nın yürürlüğe girmesinden önce yapılmış olan yasal düzenlemelerin uygulanması bakımından ise Danıştay, bu kuralların ancak Şarta uygun olması durumunda yürütme tarafından uygulanabileceğine hükmetmiştir¹⁰⁰. Bu yorum zaten normlar hiyerarşisinin öngördüğü gibidir. Şu durumda Şart'a aykırı olan yasal düzenlemeler dolaylı olarak yürürlükten kaldırılmış sayılacaktır.

⁹³ Çevre Şartı'nın 3. maddesine göre "Herkes, yasa ile belirlenen koşullar çerçevesinde, çevre üzerinde sonuçlar doğurabilecek zararları önlemek, önleyemediği durumlarda da ortaya çıkan sonuçlarını sınırlandırmak zorundadır".

⁹⁴ Çevre Şartı'nın 4. maddesine göre "Herkes, yasa ile belirlenen koşullar çerçevesinde, çevrede meydana gelen zararların onarılmasına katkıda bulunmalıdır".

⁹⁵ Çevre Şartı'nın 7. maddesine göre "Herkes, yasa ile belirlenen şartlar ve sınırlar çerçevesinde, kamu makamlarında bulunan ve çevreyi ilgilendiren bilgilere erişme hakkına ve çevreyi etkileyen kamu kararlarına katılma hakkına sahiptir".

⁹⁶ FORT François-Xavier, "L'Insertion De La Charte Constitutionnelle De L'Environnement Au Sein Du Droit Public Français (1erPartie)", étude 1.

⁹⁷ Anayasa Konseyi, 19 Haziran 2008, DC, n°2008-564.

⁹⁸ Danıştay, 3 Ekim 2008, Commune d'Annecy, n°297931.

⁹⁹ UNTERMAIER Jean, "Les Principes Du Droit De L'Environnement", s.217.

¹⁰⁰ Danıştay, 3 Ekim 2008, Commune d'Annecy, n°297931; Danıştay, 24 Temmuz 2009, CRIIGEN, n°305614 et 305615.

Çevre Şartı'nın 4. maddesinde düzenlenen onarıma katılma ödevi isekirletme hakkı yaratma riski taşınması ve eski hale getirmeyi kapsamayıp, sadece oluşan zararın giderilmesini sağlaması nedeniyle pek fazla uygulama alanı bulmadı. Özellikle Erika davasında yerel yönetimlere ve çevrenin korunması için kurulan bir dernek lehine zararın tazminine hükmedilirken, idare mahkemeleri, Şart'ın 4. maddesi yerine eski tarihli kanunları ve içtihatları kararının gerekçesi olarak gösterdi. Bu durumunFransa'yı Çevre Şartı'nın hazırlanış sürecine götüren Erika kazası sonrası açılan davada yaşanması trajik bir durumdur. Parlamento, bu talihsiz tesadüf karşısında boş durmadı ve 2008 tarihinde onarım ödevinin uygulanabilirliğini sağlayacak ve temelini kirleten öder ilkesinin oluşturduğu Çevresel Sorumluluk Kanunu'nu yürürlüğe soktu¹⁰¹.

Sonuç olarak, Çevre Şartı'nın anayasal değerinin kabul edilmesi normlar hiyerarşisini düşündüğümüzde önemli olup Çevre Şartı'nın bütünündeki hedef ve politikaların kanun koyucu ve yürütmeyi ilgilendirdiğini söyleyebiliriz. Her ne kadar yürütme ve yasamanın çevrenin korunması konusunda takındıkları sıkılgan tavır Çevre Şartı'nın içeriği bakımından bir kez daha gözler önüne gelse de mahkemeler yorumlarıyla bu tavrı kırmaya çalışmaktadır.

Sonuç

Çevrenin korunması ve geliştirilmesi fikrinin anayasal bir değer kazanması önemli bir adımdır. Şart'ın içeriğindeki düzenlemeler, önceden uluslararası sözleşmelerle verilen taahhütlerin ve Avrupa Birliği Direktifleri'nin iç hukuka aktarılması niteliğinde olması nedeniyle sadece şekli bir yenilik olarak görülmemelidir. Çevrenin normlar hiyerarşisindeki en üst norm ile korunması ve çevre hakkının anayasal haklar içerisine dâhil olması önemli bir adımlar. Buna karşılık, önleme ilkesinin ödev olarak düzenlenip, önleyememe durumunun anayasal olarak meşru kılınması, kaynakta önleme ilkesine yer verilmemesi, kirleten öder ilkesinden bahsedilmemesi, ekonomik kaygıların ön planda tutulduğu sürdürülebilir kalkınmanın anayasal bir hedefe dönüşmesi, çevrenin insan merkezli olarak yönetileceği gerçeğinin altının açıkça çizilmesi bakımından Çevre Şartı'nın, çevrenin korunması ve muhafazası adına, Fransız çevre mevzuatındaki düzenlemelerden daha geride kaldığını söylemek mümkündür.

O zaman bu gösteriş bu “yeşillerden daha yeşil görünme çabası”¹⁰² Jacques Chirac'ın samimiyetten uzak, sadece oy kaygılarıyla hareket ettiğini gösteren bir tutumdur. Çevre Şartı'nın düzenlenmesinin tek amacı daha fazla oy kazanmak olarak değerlendirilebilir. Erika kazası sonrası çevrenin korunması konusunda mevcut düzenlemelerin yetersizliği ve halkta bu doğrultuda yükselen talep ekolojistlerin oylarını yükseltmeye başlamıştı. Chirac bu gerçeği gördü ve ekolojistlere giden bu oyları alıp solu bölebilmek için böyle bir düzenlemenin yapılmasını “emretti”. Bu tutum Çevre Şartı'nın Senato ve Parlamento'da oylanması sırasında da gözlemlendi. Örneğin Sosyalist Parti milletvekili-

¹⁰¹ Çevresel Sorumluluğa ilişkin 2008-757 sayılı Kanun 1 Ağustos 2008 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

¹⁰² PRIEUR Michel, “La Charte De L'Environnement: Droit Dur Ou Gadget Politique?”, s.50.

leri grup kararından ayrı hareket ettiler.

Sonuçta Jacques Chirac Cumhurbaşkanı seçildi ve Çevre Şartı zayıf içeriği ve sıradan diliyle kabul edildi. Ancak çağımızın çevresel sorunları olarak adlandırılan küresel ısınma, iklim değişikliği, radyoaktif riskler, atıkların durumu, suların kirlenmesi, tanker kazaları aradan geçen 7 seneye rağmen güncelliğini ve önemini yitirmedi. Bu alanlarda yasa koyucunun gereken yasal düzenlemeleri yapma konusundaki isteksizliği, yürütmenin hareketsizliği, anayasal metnin kabul edilmesinde sadece Jacques Chirac'ın değil tüm politikacı ve idarecilerin politik kaygılarla hareket ettiğinin kanıtıdır. Hâlbuki geçmiş nesillerden alıp gelecek nesillere aktaracağımız bu mirasın korunması ve geliştirilmesi politik kaygıların çok daha üstünde yer almalıdır. Bu noktada asıl anlam taşıyan, Anayasa Konseyi'nin ve Danıştay'ın, süreç içerisinde, Çevre Şartı'nı geniş yorumlamaları ve değerlendirmeleridir. Bu nedenle insanların güvencesi, yönetimlerin tutumundan ziyade mahkemelerin çevrenin korunmasında verdikleri kararlar olmuştur.

KAYNAKLAR

- BAGHESTANI-PERREY Laurence, « Le Principe De Précaution: Nouveau Principe Fondamental Régissant Les Rapports Entre Le Droit Et La Science », *Dalloz*, 1999, n°41, ss.457-462.

- BILLET Philippe, “La (De)responsabilisation Des Auteurs D’Atteints À L’Environnement Par L’Article 4 De La Charte”, *Environnement*, Nisan 2005, n°4, ss.25-27.

- BENOIT Lilian, “Le Principe De Précaution Reste... Un Principe”, *Environnement*, Nisan 2005, n°4, ss.27-29.

- BOURG Dominique, “La Charte Française De L’Environnement: Quelle Efficacité?”, *La Revue Électronique Des Sciences De L’Environnement*, Eylül 2005, Vol. 6, n° 2, <http://vertigo.revues.org/4323>.

- BOUTONNET Mathilde, *Le Principe De Précaution En Droit De La Responsabilité Civile*, LGDJ, Paris, 2005.

- CANS Chantal, “Plaidoyer Pour Un Droit De L’Environnement Moins Anthropocentriste, Réflexions Insolentes Sur La Place Croissante Des Préoccupations Sanitaires Dans Le Droit De L’Environnement”, *Droit de l’environnement*, Temmuz-Ağustos 2000, n°80, ss.10-12.

- CAPITANI Amandine, “La Charte De L’Environnement, Un Leurre Constitutionnel?”, *RFD Cons.*, 2005/3, n°63, ss.493-516.

- CAUDAL Sylvie, “Le Devoir De Prévention: Une Exigence Fondamentale Fortement Dépendante Du Législateur”, *Environnement*, Nisan 2005, n°4, ss.23-25.

- DEHARB David, “Le Principe D’Intégration Ou Une Méthodologie Juridique Pour Le

Développement Durable”, *Environnement*, Nisan 2005, n°4, ss.29-31.

- FÉVRIER Jean-Marc, “La Procédure D’Élaboration De La Charte De L’Environnement”, *Revue Juridique de l’Environnement*, 2005, n° spécial, ss.89-95.

- FÉVRIER Jean-Marc, “Les Principes Constitutionnelles D’Information Et De Participation”, *Environnement*, Nisan 2005, n°4, ss.31-32.

- FORT François-Xavier, “L’Insertation De La Charte Constitutionnelle De L’Environnement Au Sein Du Droit Public Français (1er Partie)”, *Environnement*, Ocak 2009, n°1, étude 1.

- FORT François-Xavier, “L’Insertation De La Charte Constitutionnelle De L’Environnement Au Sein Du Droit Public Français (2e Partie)”, *Environnement*, Şubat 2009, n°2, étude 2.

- HEDARY Delphine, “Les Surprises De La Charte De L’Environnement: Analyse De Quatre Années De Jurisprudence”, *Droit de l’environnement*, Eylül 2009/7, n°171, ss.11-16.

- KISS Alexandre, “Peut On Définir Le Droit À L’Environnement”, *RJE*, 1976/1, ss.15-18.

- LECLERC Stéphane, “Le Principe Pollueur-Payeur”, in Droit et Politiques De L’Environnement, Yves Petit başkanlığında, *La Documentation Française*, 2009, ss.41-48.

- MARTIN Gilles, “Apparition Et Définition Du Principe De Précaution”, *LPA*, 30 Kasım 2000, n°239, ss.7-12.

- MATHIEU Bertrand, “La Porté De La Charte Pour Le Juge Constitutionnel”, *AJDA*, 2005, s.1175-1181.

- NOIVILLE Christine, « Principe De Précaution Et Gestion Des Risques En Droit De L’Environnement Et En Droit De La Santé », *LPA*, 30 Kasım 2000, n°239, ss.39-50.

- NOIVILLE Christine, “La Lente Maturation Jurisprudentielle Du Principe De Précaution”, *Dalloz*, 2007, n°22, ss.1515-1517.

- PRIEUR Michel, “L’Environnement Entre Dans La Constitution”, *RJE*, 2005, n°spéciale, ss.25-34

- PRIEUR Michel, “Environnement Et Droits De L’Homme: La Charte De L’Environnement De 2004”, in Droit et Politiques De L’Environnement, Yves Petit başkanlığında, *La Documentation Française*, 2009, ss.49-60.

- PRIEUR Michel, “La Charte De L’Environnement: Droit Dur Ou Gadget Politique?”, *Revue Française D’Etudes Constitutionnelles Et Politiques*, 2008, n°134, ss.49-65.

- RADE Christophe, “Le Principe De Précaution, Une Nouvelle Éthique De La

Responsabilité?”, *RJE*, 2000, n° spécial, ss.75-89.

- TREBULLE François-Guy, “Du Droit De L’Homme À Un Environnement Sain”, *Environnement*, Nisan 2005, n°4, ss.18-21.

- TROUILLY Pascal, “Le Devoir De Prendre Part À L’Amélioration De L’Environnement: Obligation Morale ou Juridique?”, *Environnement*, Nisan 2005, n°4, ss.21-23.

- TRUCHET Didiet., “Droit De L’Environnement Et Droit De La Santé”, in Jacqueline Morand-Deville et Armağan, *Montchrestien*, Paris, 2007, ss.939-948.

- UNTERMAIER Jean, “Droit De L’Homme À L’Environnement Et Libertés Publiques”, *Revue Juridique de l’Environnement*, 1978/4, ss.329-367.

- UNTERMAIER Jean, “Les Principes Du Droit De L’Environnement”, in Les Principes En Droit, Economica, Paris, 2008, ss.201-221.

- VERPEAUX Michel, “La Charte De L’Environnement, Texte Constitutionnel En Dehors De La Constitution”, *Environnement*, Nisan 2005, n°4, ss.12-16.